

The Scientific Journal in Jurisprudence and Bases of Islamic law The ۱۵ rd.

Year/NO: ۲ Summer ۲۰۲۲

محیط زیست از دیدگاه اسناد بین‌المللی و آموزه‌های اسلامی

علیرضا عنابی^۱ محمود جلالی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۲

چکیده

به لحاظ حساسیت موضوع حقوق محیط زیست، در دهه‌های اخیر مجامع بین‌المللی در راستای حفاظت از محیط زیست و تضمین توسعه پایدار، تعهدات و الزاماتی را بر دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی بار نموده‌اند. بر این اساس اعلامیه‌ی پایانی کنفرانس سازمان ملل متحد درباره‌ی محیط زیست انسانی، با اعلام «حقوق محیط زیست سالم»، پیوندی بنیادین بین حفاظت از محیط زیست و حقوق بشر ایجاد نمود و سرآغاز تحولی جدید در حقوق بین‌المللی گردید. از آن تاریخ به بعد، حقوق محیط زیست مستمراً در اسناد بین‌المللی مختلف مورد تایید و تأکید قرار گرفته است. اسلام نیز به عنوان دینی جهانشمول، حامل مکتب زیست‌محیطی جامعی است که با اصول متعددی، معیارهای لازم را در عرصه‌ی مسائل زیست‌محیطی ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، محیط زیست سالم به عنوان یکی از نعمت‌های الهی مطرح است که همگان حق دارند از نعمت‌های بزرگ الهی، که بر خورنداری از محیط زیست سالم یکی از آنهاست، بهره مند شوند و هیچ کس نباید انسان‌ها را از این حق خدادادی خود محروم کند؛ زیرا حقوق محیط زیست، به عنوان یک حق الناس مطرح می‌شود که حتی خداوند هم از آن گذشت نخواهد کرد. بدون تردید درباره‌ی آب، خاک، زمین، کوه، هوا، درخت، گیاه، حیوان و دیگر عناصر زیست‌محیطی، در آیات و روایات و سایر منابع، احکام زیادی وجود دارد که در این مقاله در حد امکان به آنها اشاره گردیده است.

واژگان کلیدی: حقوق محیط زیست، اسناد بین‌المللی، آموزه‌های اسلامی، حقوق بین‌الملل

۱. دانش آموخته دکتری تخصصی حقوق بین‌الملل عمومی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان) - عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد

مراغه dr.a.anabi20@gmail.com

۲. دانشیار گروه حقوق دانشگاه اصفهان، اصفهان ایران m.jalali@ase.ui.ac.ir

مقدمه

«انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی، در محیط زیستی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و شرافتمندانه را بدهد، برخوردار است». اصل اول اعلامیه‌ی کنفرانس سازمان ملل متحد درباره‌ی محیط زیست (۱۹۷۲).

اگر چه مدت هاست، بشر متوجه اهمیت محیط‌زیست در زندگی خود شده است. اما دهه‌های آخر قرن بیستم را باید زمان اوج طرح مسائل زیست محیطی دانست.

امروزه خطر بزرگی که بشر از ناحیه‌ی مشکلات زیست محیطی احساس می‌کند، نه تنها آرامش و امنیت زندگی او را بر هم زده، بلکه موجودیت او را هم در معرض تهدید و خطر قرار داده است. بنابر این، در کنار مشکلاتی که بشر امروزی دارد، فاجعه‌ی به هم خوردن تعادل زیست محیطی یکی از مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های اوست. (حیبی، ۱۳۸۱ص. ۲۲)

موضوع محیط‌زیست امروز جهان، مشکل تنها یک کشور و یا یک قلمرو خاص نیست، بلکه مشکل کل جهان است که در بر دارنده‌ی مسائل مختلفی نیز هست که از آن جمله می‌توان به آب و هوا، گرم شدن زمین، بالا آمدن سطح آب دریاها، انهدام گونه‌های گیاهی و جانوری، فرسایش لایه ازن، تخریب جنگل‌ها، آلودگی آبها، باران‌های اسیدی، آلودگی‌های صوتی، آزمایش‌های هسته‌ای و ... اشاره کرد.

این همه، نتیجه‌ی عملکرد خود انسان است. هر چند تأثیر انسان بر محیط‌زیست پیرامون خود عمری به قدمت حیات بشری دارد، اما تخریب و نابودی آن به دنبال انقلاب صنعتی و افزایش سریع جمعیت به نحوی، خطرناک شدت یافته است و پیشرفت علم و فن آوری انسان را قادر ساخت تا طبیعت را مقهور خویش سازد اما از طرف دیگر موجب انهدام تدریجی، اما مستمر محیط‌زیست گردید. (زیاران، ۱۳۹۳ص. ۴۷)

تحقیقات علمی نشان داده که اجزای مختلف محیط‌زیست (دریاها، رودخانه‌ها، هوا، خاک، حیوانات و گیاهان) همه به یکدیگر وابسته و مرتبط هستند و به لحاظ همین وحدت و یکپارچگی، هر نوع آلودگی می‌تواند موازنه و تعادل میان عناصر مزبور را بر هم زند. از این رو به منظور حفظ و حراست از طبیعت و محیط‌زیست، به تدریج اندیشه‌ی وضع قواعد و مقررات جهانی شکل گرفت و از رهگذر کنفرانس‌ها و سازمان‌های بین‌المللی تکامل یافت. در این قواعد و مقررات. جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست مورد تأکید قرار گرفت و معیارهای جهانی مشترکی جهت به نظم در آوردن اقدامات مرتبط با محیط‌زیست انجام شد. اما اقدامات در مورد محیط‌زیست، در همین جا متوقف نشد. بلکه با مطرح شدن مسائل مربوط به حقوق بشر که با انتشار اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ و میثاق‌های ۱۹۹۹ جایگاهی رفیع در نظام بین‌المللی به خود اختصاص داد. مسئله‌ی محیط‌زیست نیز وارد مرحله‌ی تازه‌ای شد تا این که در سال ۱۹۷۲ در اعلامیه‌ی استکهلم بین حقوق بشر و محیط‌زیست رابطه و پیوندی اساسی برقرار شد. (مسائلی، ۱۳۹۹ص. ۷۱)

از آن تاریخ به بعد و حقوق محیط‌زیست، به طور مستمر در اسناد بین‌المللی مورد تأیید و تأکید قرار گرفته است. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ۱۹۸۲، حقوق محیط‌زیست را یکی از اشکال حرمت حیثیت انسانی تلقی کرده که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل‌های آینده است. (افتخار جهرمی، ۱۳۹۵ص. ۳۷) بر اساس ماده‌ی ۱۵ این پیش طرح، دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و

بهبودی جمعی صدمه وارد کند. منشور جهانی طبیعت نیز اصول ۱۴ تا ۲۴ خود را به نحوه به کار بستن و اجرای اصول مربوط به حقوق محیط‌زیست و حفاظت از آن اختصاص داده است. همچنین مواد ۱ و ۱۰ اعلامیه‌ی ریو نیز حاوی قواعدی مشابه هستند. این دستاوردها هرچند به لحاظ اجرایی هنوز به طور کامل استقرار نیافته‌اند، اما نباید اهمیت آن‌ها ناچیز جلوه داده شود، که به بهای گزاف به دست آمده‌اند. (اصغری لقمجانی، ۱۳۹۴ص. ۱۲۷)

در آموزه‌های اسلامی و در منابع قرآنی و روایی نیز، در راستای حفاظت از محیط زیست و بهره برداری بهینه از آن، تصریحات و احکام متعددی وجود دارد. در متون اسلامی، طبیعت آیه و نشانه‌ی خداوند معرفی شده است و انسان به مطالعه، تدبر و تفکر در طبیعت دعوت شده است، زیرا خداوند نشانه‌های خود را در آن قرار داده تا انسان با مشاهده‌ی آن چه مظهر جمال و شکوه خداوند است، به عظمت آفریدگار جهان پی ببرد. (جوادی عاملی، ۱۳۹۴ص. ۱۹۲)

واژه‌ها و اصطلاحات فراوانی در قرآن کریم در ارتباط با محیط زیست، طبیعت و عناصر آن آمده است. به عنوان مثال واژه‌ی «ارض» به معنی زمین ۵۴۱ بار «سما» به معنی آسمان ۳۱۰ بار، «ماء» به معنی آب ۶۴ بار «بحر» به معنی دریا ۴۱ بار «شمس» به معنی خورشید ۳۳ بار، «جبل» به معنی کوه ۳۹ بار «قمر» به معنی ماه ۲۷ بار «شجر» به معنی درخت ۲۷ بار، «انعام» به معنی چهار پایان ۳۲ بار و سایر موارد اشاره کرد. (محمدنژاد، ۱۴۲۸ص. ۳۳-۲۶)

در اسلام رابطه‌ی جدایی‌ناپذیر بین انسان و طبیعت از یک سو، و طبیعت و مذهب از سوی دیگر، وجود دارد. بشر در طلب چیزی است که متعالی و فوق طبیعی است، اما این تلاش از درون طبیعت صورت می‌گیرد. از سوی دیگر، بشر برای طبیعت مجرای فیض و رحمت الهی است، بدین ترتیب که از طریق مشارکت فعال در جهان معنوی به داخل طبیعت نورافشانی می‌کند. وی به مثابه دهانی است که طبیعت از آن طریق نفس می‌کشد و زندگی می‌کند. به خاطر همین ارتباط صمیمانه بین انسان و طبیعت، حالت درونی انسان در نظم خارجی بازتاب یافته است. (نصر، ۱۳۹۷ص. ۱۲۵-۱۲۲) لذا یک انسان در سردی و زشتی جامعه‌ی صنعتی جدید و محیطی که به وجود آورده است، بازتاب خارجی تاریک درون جان‌های افرادی که این نظم را به وجود آورده‌اند و در آن زندگی می‌کنند، می‌بیند. و اصولاً انسان چون به عنوان جزئی از جهان عظیم خلقت با مجموعه‌ی بزرگی از مخلوقات دیگر از جمله طبیعت و محیط‌زیست در ارتباط است، بدیهی است که زندگی شایسته او در گرو تنظیم مناسب روابط با آن‌ها است. و اسلام در این باره راه کارهای اساسی ارائه داده است (ربانی، ۱۳۹۵ص. ۲۲۳)، به طوری که می‌توان گفت در اسلام، جامع‌ترین دیدگاه و صحیح‌ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط‌زیست بیان شده است. (خامنه‌ای، ۱۳۸۸ص. ۴) این مباحث در مقاله حاضر به تفصیل مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

گفتار اول: حقوق محیط‌زیست در اسناد بین‌المللی

در اسناد بین‌المللی متعددی حقوق محیط زیست مورد تصریح قرار گرفته است که به شرح آتی طرح و تفصیل می‌شود.

بند اول: تعریف حقوق محیط‌زیست

در متون و اسناد بین‌المللی تعریفی از حقوق محیط‌زیست ارائه نشده است، اما مواد ۱۴ و ۱۵، طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی در بیان حقوق محیط‌زیست می‌گوید:

ماده ۱۴: «هر انسان و کلیه ی انسان ها به صورت گروهی حق دارند از محیط سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند» (Lyuba, ۲۰۱۹, ۳۱۱).
 ماده ۱۵: «دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نمایند که به سلامت آنان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کند، صدمه ای که برای توسعه‌ی جمع ضروری باشد و راهی برای اجتناب از آن وجود نداشته باشد قابل قبول محسوب می‌گردد».

از سوی دیگر اصل اول اعلامیه‌ی استکهلم می‌گوید: «انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیط‌زیستی که به او اجازه ی زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانانه را بدهد، برخوردار است، او رسماً مسئولیت حفاظت و بهبود محیط‌زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد». (Bor, ۲۰۱۷: ۱۶۶)
 همان طور که ملاحظه می‌شود. با وجود این که این اسناد به بیان حقی بر محیط‌زیست می‌پردازند اما . تعریفی از آن ارائه نمی‌کنند، لذا این سؤال پیش می‌آید که چه نوع محیط‌زیستی و با چه ویژگی در این حقوق جای می‌گیرد؟
 در پاسخ به این سؤال بعضی از نویسندگان معتقدند که منظور از این نوع حقوق بشر جدید، «حقوق برخورداری از محیط‌زیست شایسته، سالم و امن» است. (پارسا، ۱۳۹۸ص. ۱۳۱) و برخی دیگر ضمن بیان حقوق محیط‌زیست به مواردی همچون آب و هوای پاکیزه و حداقلی از استاندارد سلامتی اشاره کرده‌اند. (Lyuba, ۲۰۱۹: ۱)

بند دوم: منابع حقوق محیط‌زیست

الف) اسناد جهانی

۱. اعلامیه‌ی استکهلم

در اصل اول این اعلامیه آمده است: انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیط‌زیستی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانانه را بدهد، برخوردار است. او رسماً مسئولیت حفاظت و بهبود محیط‌زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد».

این اعلامیه، رسماً بحث درباره‌ی رابطه‌ی محیط‌زیست و حقوق بشر را آغاز کرد. این اصل می‌تواند تفسیری را که در حقوق فردی تأکید دارد، تحکیم بخشد؛ اما باید توجه داشت که هیچ معاهده‌ی بین‌المللی صریح به حق داشتن یک محیط‌زیست شایسته به این شکل، اشاره نکرده است. (Patricia, ۲۰۲۰: ۱۹۱)

۲. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی (۱۹۸۲)

در مقدمه‌ی این میثاق آمده است: «طرف‌های میثاق حاضر، با توجه به این که صلح، توسعه، محیط‌زیست و میراث مشترک بشریت، از این به بعد ارزش‌های جهانی هستند که مورد شناسایی کلیه‌ی انسانها، اقوام و ملت‌ها قرار گرفته‌اند و این که شایسته است حقوق مربوط به آنها به عنوان حقوق بشر، شناسایی، حمایت و تحقق یابد. (توحیدی، ۱۳۹۳: ۵۷)

بدین ترتیب حقوق محیط‌زیست، یکی از اشکال بیان حیثیت انسانی تلقی می‌گردد که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل آینده می‌باشد. (امیر ارجمند، ۱۳۹۷ص. ۳۴۷)

ماده‌ی ۱۴ پیش طرح سومین میثاق بین المللی حقوق همبستگی، در بیان حقوق محیط‌زیست بیان می‌دارد: «هر انسان و کلیه‌ی انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط‌زیستی سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند.»

ماده‌ی ۱۵ این پیش طرح اشعار می‌دارد: «دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کند.» (Alfredaon, ۲۰۱۷: ۱۸۲)

۳. منشور جهانی طبیعت

منشور جهانی طبیعت مصوب مجمع عمومی سازمان ملل متحد (قطعنامه‌ی ۷/۳۷ مصوب ۱۹۸۲)، اصول ۱۴ تا ۲۴ خود را به نحوه‌ی به کار بستن و اجرای اصول مربوط به حقوق محیط‌زیست و حفاظت از آن اختصاص داده است. در این فصل از منشور جهانی طبیعت، وظایف و تکالیف دولت‌ها و نهادهای دولتی و همچنین افراد گروه‌های انسانی تعیین گردیده است. (Brown;ie, ۲۰۱۶: ۱۰۶)

۴. اعلامیه‌ی ریو

اعلامیه‌ی ریو که ده سال پس از منشور جهانی طبیعت و یک سال پس از اعلامیه‌ی استکهلم به تصویب رسید، در اصول ۱ تا ۱۰ خود حاوی قواعدی مشابه منشور جهانی طبیعت است. (Ibid: ۱۱۲)

در اصل اول اعلامیه‌ی ریو آمده است: «انسانها به موضوع اصلی دل مشغولی‌های مربوط به توسعه‌ی پایدار می‌باشند، آنها حق دارند از زندگی سالم و هماهنگ با طبیعت برخوردار باشند.» (افتخار جهرمی، ۱۳۹۵ص. ۲)

ب) اسناد منطقه‌ای

۱. منشور آفریقایی حقوق بشر

این منشور که مصوب ۱۹۸۱ است، در ماده‌ی ۲۴ اعلام می‌دارد: «کلیه‌ی اقوام حق دارند از محیط‌زیستی رضایت بخش، جامع و مناسب برای توسعه‌ی خود، برخوردار باشند.»

این سند از دو جهت، اهمیت خاصی دارد: اولاً، این سند، اولین سند حقوقی الزام آور در خصوص حقوق محیط‌زیست است، ثانیاً این سند، به وسیله‌ی دولت‌های جهان سوم که در ابتدا چندان مایل به وضع مقررات در زمینه‌ی حفاظت از محیط‌زیست نبودند، تدوین و تصویب گشت. (امیرارجمند، ۱۳۹۷ص. ۱۷)

۲. پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر

این پروتکل که در زمینه‌ی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است، در سال ۱۹۸۸ در سان سالوادور به تصویب رسید. در ماده‌ی ۱۱ این پروتکل، تحت عنوان «حقوق محیط‌زیست سالم، آمده است: «هر فرد حق دارد در محیط‌زیست سالم زندگی کند و از خدمات عمومی اساسی برخوردار گردد، دول عضو متعهد می‌شوند که حراست، حفاظت و بهبود محیط زیست را ترویج کنند.» (Evans, ۲۰۱۹: ۲۵۰)

بند سوم: ماهیت حقوق محیط‌زیست

برخلاف نسل اول و دوم حقوق بشر، نسل سوم حقوق بشر و به طور خاص حقوق محیط‌زیست دارای ماهیتی دو بعدی است، بدین ترتیب که حقوق محیط‌زیست هم بعد فردی دارد و هم بعد جمعی، بعد فردی حقوق محیط‌زیست، حق هر قربانی تخریب

محیط‌زیست است که از تمامی فعالیت‌های مخرب محیط‌زیست جلوگیری کرده، خود نیز از آن خودداری کنند. حق جمعی نیز، نشانگر وظیفه‌ی دولت‌ها در مشارکت در همکاری‌های بین‌المللی و یا کمک به این همکاری‌ها برای حل مسائل محیط‌زیستی در سطح جهانی است. بعد جمعی حقوق محیط‌زیست، بیانگر این واقعیت مهم است که تمام دولت‌ها و دیگر بازیگران در عرصه‌ی بین‌المللی باید منافع نوع بشر را بر منافع فردی مقدم دارند. (سائلی، ۱۳۹۹ص. ۱۷۳)

به عبارت دیگر، در مقایسه با دو نسل قبلی حقوق بشر، خصوصیت حقوق همبستگی از جمله حقوق محیط‌زیست به این است که این حقوق در عین حال هم قابل اقامه و هم قابل مطالبه از دولت هستند. (امیرارجمند، ۱۳۹۷ص. ۳۴۶) یعنی فردی که از یک مشکل زیست محیطی آسیب دیده باشد، باید بتواند ادعای خسارت کند و دولت باید یا مستقیماً به جبران خسارت قربانی بپردازد و یا راهکارهایی ترتیب دهد که قربانی از طریق آنها بتواند خسارت را از بخش خصوصی وصول کند. در عین حال، دولت باید در حل مشکلات زیست محیطی بکوشد و علاقه‌ی فرد به زندگی آمیخته با شرف و آزادی را بر علاقه‌ی دولت به ثروت و قدرت مقدم دارد. (توحیدی، ۱۳۹۳ص. ۷۲)

نهایتاً این که، حقوق محیط‌زیست که در واقع آن را باید حقوق حفاظت از محیط‌زیست (حفاظت به معنای حمایت در مقابل تخریب و بهبود در برخی موارد) تعبیر نمود، در عین اعطای حق و ایجاد تکلیف برای فرد، وظایف دولت‌ها و مؤسسات عمومی را نیز گسترش می‌دهد، یعنی بدون الحاق و اتفاق‌توانایی‌ها و کوشش‌های همه‌ی (دولتها، افراد، اشخاص حقوقی، تحقق این حقوق امکان‌پذیر نمی‌باشد. (امیرارجمند، ۱۳۹۷ص. ۳۵۱)

بند چهارم: محتوای حقوق محیط‌زیست

حقوق محیط‌زیست دارای اجزا و محتوایی است. به طوری که این محتوا تشکیل دهنده و قوام دهنده‌ی حقوق محیط‌زیست هستند. این امور عبارتند از: حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، حق مشارکت در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی، حقوق آموزش مسائل زیست محیطی و حق دسترسی به مراجع اداری و قضایی، از جمله مجازات و جبران خسارات زیست محیطی، که به طور خلاصه به آنها اشاره می‌کنیم:

الف) حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی

در اغلب موافقت‌نامه‌های بین‌المللی محیط‌زیست، بخشی از آنها در بردارنده‌ی الزاماتی برای دولت‌های عضو جهت دسترسی مردم به اطلاعات زیست محیطی است.

۱. اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱

اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱ بر حق مردم جهت دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، تأکید می‌کند. ماده‌ی ۱۰ اعلامیه‌ی ریو تأکید می‌کند که هر فرد باید کاملاً به اطلاعاتی که مقامات عمومی در مورد محیط‌زیست در اختیار دارند. از جمله اطلاعات مربوط به مواد و فعالیت‌های خطرناک در منطقه، دسترسی داشته باشد. (patricia, ۲۰۲۰ص. ۱۳۸)

در فصل ۲۳ دستور کار ۲۱ در خصوص تقویت نقش گروه‌ها و سازمان‌های عمده، این نکته مورد توجه قرار گرفته است که افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها باید به اطلاعات مربوط به محیط‌زیست و توسعه که به وسیله‌ی مقامات ملی مقرر شده است و شامل اطلاعاتی در مورد فرآورده‌ها و فعالیت‌هایی است که احتمال می‌رود تأثیری عمده بر محیط‌زیست داشته باشد و نیز به اطلاعات مربوط به حفاظت محیط‌زیست، دسترسی داشته باشند. (Bedjau, ۲۰۲۰: ۳۱۹)

علاوه بر اسناد فوق، در سال‌های اخیر، حقوق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی به صورت جامع در چارچوب کمیسیون اقتصادی سازمان ملل متحد برای اروپا مورد بررسی قرار گرفته است که منجر به تصویب دو سند مهم یعنی اصول راهبردی صوفیا مصوب ۱۹۹۵ و کنوانسیون بین‌المللی محیط‌زیست مصوب ۱۹۹۸ دانمارک گردیده است، که عبارتند از:

۲. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر

و به موجب ماده‌ی ۱۰ این کنوانسیون، دولت‌های اروپایی موظف شده‌اند که به آزادی دسترسی به اطلاعات را تضمین کنند. (Alfredson, ۲۰۱۷: ۱۹۳)

۳. کنوانسیون تغییرات آب و هوایی

در ماده‌ی ۶ این کنوانسیون آمده است:

«دولت‌های عضو این کنوانسیون، در سطح ملی و در صورت اقتضا در سطح منطقه‌ای با ناحیه‌ای، مطابق با قوانین و مقررات ملی و در چارچوب ظرفیت‌های مربوطه، دسترسی عموم به اطلاعات و شرکت عموم مردم را ارتقا داده و تسهیل خواهند کرد».

ب) حق مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی

پس از آن که مردم به اطلاعات زیست محیطی دسترسی پیدا کردند، باید آنها بتوانند در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی مشارکت داشته باشند. مشارکت عمومی در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی حق کسانی است که می‌توانند با اظهار نظر در مورد تعیین موقعیت آینده‌ی محیط‌زیست خود مؤثر واقع شوند. این حق می‌تواند شامل حال اتباع بیگانه و شهروندان کشور گردد. (پارسا، ۱۳۹۸ص. ۳۳) از جمله‌ی اسنادی که به این مهم پرداخته‌اند عبارتند از:

۱. اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱

اصل ۱۰ اعلامیه‌ی ریو بر ضرورت مشارکت عمومی در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی تأکید می‌کند و آن را به رسمیت می‌شناسد، همین‌طور این اعلامیه، بر مشارکت اجزای مختلف ترکیبی جمعیت تأکید می‌ورزد؛ نظیر: زنان (اصل ۲۰)، جوانان (اصل ۲۱)، مردم بومی و تشکیلات آنها (اصل ۲۲)، لذا مردم سالار بودن فرآیند مذاکرات بین‌المللی محیط‌زیست به عنوان مشارکتی اساسی در اعلامیه منعکس شده است. (Boi, ۲۰۱۷: ۱۲۷)

۲. منشور جهانی طبیعت

اصل ۲۳ منشور جهانی طبیعت، با صراحت بیشتری مقرر می‌دارد: «همه‌ی افراد با توجه به قانون‌مندی داخلی خود، فرصت مشارکت به‌طور انفرادی یا همراه دیگران را در تنظیم تصمیماتی که مرتبط با محیط‌زیست است، خواهند داشت و همچنین زمانی که محیط‌زیست آنها زیان ببیند و دچار خسارت گردد، به وسایل جبران غرامت دسترسی خواهند داشت.» (Parricia, ۲۰۲۰: ۳۵۱) از آن چه گفته شد، معلوم می‌شود، حق مشارکت در تصمیمات زیست محیطی دارای دو جزء ترکیبی است: حق آگاهی داشتن و حق اثرگذاری بر تصمیمات.

۳. اصول راهبردی صوفیا (۱۹۹۵)

هان طور که در قسمت قبلی بیان شد، یکی از اصول چهارگانه‌ی این سند، اصل مربوط به مشارکت عمومی در فرایند اتخاذ تصمیمات زیست محیطی است که دولت‌ها را موظف به مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی کرده است. (افتخارجهرمی، ۱۳۹۵ص. ۱۳۷)

۴. کنوانسیون اسپو راجع به ارزیابی آثار زیست محیطی در زمینه‌ی برون مرزی (۱۹۹۱)

این کنوانسیون، دولت‌ها را به آگاهی دادن به عموم و ارائه‌ی فرصت مناسب برای مشارکت عمومی به ارتباط با فرآیند ارزیابی آثار زیست محیطی با ملاحظه‌ی فعالیت‌های پیشنهادی در هر منطقه‌ای که اثرگذار بر محیط‌زیست فرامرزی است، ملزم می‌کند. (Lyuba, ۲۰۱۱: ۲۵۷)

۵. کنوانسیون تغییرات آب و هوایی

این کنوانسیون در بند ۱ ماده‌ی ۱۴، دولت‌ها را تشویق به مشارکت سازمان‌های غیر دولتی در امر محیط‌زیست کرده است. (Ibid: ۲۶۹)

۶. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی

ماده‌ی ۱۷ این پیش طرح بیان می‌کند: «هر انسان این حق و امکان را دارد که بدون محدودیت غیر منطقی، شخصاً توسط نمایندگان که آزادانه انتخاب می‌کند و به ویژه از طریق انجمن‌هایی که آزادانه تشکیل می‌شوند، در تعیین سیاست و تدابیر ملی مربوط به محیط‌زیست مشارکت نموده و قبل از اجرای اقداماتی که می‌توانند موجب صدمه به شرایط طبیعی حیات شوند، از طرف مقامات محلی مورد مشورت قرار گیرند. (Brownlie, ۲۰۱۶: ۱۸۳)

ج) حقوق آموزش در زمینه مسایل زیست محیطی

یکی دیگر از اموری که محتوای حقوق محیط‌زیست سالم را شکل می‌دهد، حق همگان بر آموزش مسائل زیست محیطی است. به عبارت دیگر، هر انسانی، باید بتواند مسائل زیست محیطی را آموزش ببیند و اصولاً تحقق حقوق محیط‌زیست منوط بر این است که انسان مسائل زیست محیطی را آموزش دیده باشد و اطلاعاتی درباره‌ی مسائل زیست محیطی داشته باشد. (امیر ارجمند، ۱۳۹۷ص. ۳۵۰) اصل نوزدهم اعلامیه‌ی استکهلم بر این مسئله تأکید می‌کند. این اصل بیان می‌دارد که به منظور توسعه‌ی مبانی ضروری برای تنویر افکار عمومی و تفهیم مسئولیتی که افراد، مؤسسات و جمعیت‌ها، در خصوص حفاظت از محیط‌زیست در تمام ابعاد انسانی آن بر عهده دارند، لازم است نسل جوان و نیز بزرگسالان، با بذل توجه کافی نسبت به انسان‌هایی که در وضعیت نامساعدتری قرار دارند، تحت آموزش قرار گیرند. همچنین لازم است که وسایل ارتباط جمعی از کمک به تنزل کیفیت محیط‌زیست اجتناب نموده و بالعکس به منظور فراهم نمودن امکان توسعه‌ی انسان در تمام زمینه‌ها، اطلاعات آموزشی در مورد ضرورت حفاظت و بهبود محیط‌زیست را ارائه دهند. (مساولی، ۱۳۹۹ص. ۱۶۲)

بنابراین، اولین قدم در راه برخورداری از محیط‌زیست سالم، این است که اصولاً انسان محیط‌زیست را بشناسد، تا بتواند هم به اطلاعات زیست محیطی دسترسی پیدا کند و هم در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی شرکت کند و هم اگر حقوقش پایمال شد،

بتواند اقامه ی دعوا کند. لذا اولین گام در این رابطه، این است که شهروندان جامعه نسبت به مسائل زیست محیطی آموزش ببینند. (ربانی، ۱۳۹۵ص. ۱۴۵)

د) حق اقامه دعوا و جبران خسارات زیست محیطی

در مقررات حقوق بشر و حقوق محیط زیست، حقوق برخورداری از جبران خسارت به گونه ای مؤثر بنیان نهاده شده است. در اسناد مختلف بین المللی بر این نکته تأکید شده است که انسان ها حق دارند که به مراجع قضایی و اداری در امور زیست محیطی دسترسی داشته باشند. این حق محدود به اتباع و شهروندان یک دولت نیست... برخی از توافقات بین المللی، دارای الزاماتی عملی در مورد اعطای حق دسترسی به دادرسی قضایی و اداری برای اتباع بیگانه به طور برابر با شهروندان خود می باشند. دسترسی یکسان به وسایل جبران خسارات مورد ملاحظه در حقوق داخلی، ابزاری بر اجرای اصل پرداخت توسط آلوده ساز است؛ اجرای یکسان حق دسترسی به وسایل جبران خسارت در حقوق داخلی نیازمند آن است که دولت ها، موانع موجود در حیطه ی صلاحیت حقوقی ملی را برطرف کنند یا با توجه به دیگر راه های جبران خسارات مربوط به لطمات وارده به محیط زیست، اقدامات مقتضی را به عمل آورند. (توحیدی، ۱۳۹۳ص. ۱۲۳-۱۲۲) اکنون به بررسی چند سند می پردازیم:

۱. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر

ماده ی ۱۰ این کنوانسیون، در صورت بروز تخلف از حقوق و آزادی های مطروحه در کنوانسیون، یا جبران خسارت آن را تضمین می کند و با وجود حق مزبور، بدین ترتیب، تخلفات از حق کسب آگاهی را نیز در بر می گیرد. (Alfredson, ۲۰۱۷: ۱۳۱)

۲. اعلامیه ی ریو و دستور کار ۲۱

در اصل ۱۰ اعلامیه ی ریو آمده است: «دسترسی مؤثر به اقدامات و مراجع قضایی و اداری، از جمله مجازات و جبران خسارت، باید تضمین گردد». (Brownlie, ۲۰۱۶: ۱۱۷)

دستور کار ۲۱، دولت ها و قانون گذاران را در جهت ایجاد رویه های قضایی و اداری برای دادخواهی جبران خسارت قانونی و خسارات ناشی از اعمال تأثیرگذار بر محیط زیست که ممکن است غیر قانونی یا تجاوز به حقوق قانونی باشد. مورد خطاب قرار می دهد و امکان دسترسی افراد، گروه ها و سازمان ها را برای منافع قانونی شناخته شده ی آن ها فراهم می کند. (Evans, ۲۰۱۹: ۱۷۳)

۳. پیش طرح سومین میثاق بین المللی حقوق همبستگی

ماده ی ۱۸ این پیش طرح بیان می دارد: «هر فردی که حق او برای داشتن محیطی سالم و از نظر زیست محیطی متعادل مورد تجاوز قرار گیرد، یا تهدیدی واقعی مبنی بر چنین تجاوزی وجود داشته باشد، حق خواهد داشت به طور مؤثر به مرجع صالحه، شکایت نماید؛ حتی اگر عامل تجاوز با تهدید به تجاوز، شخصی باشد که در حال انجام وظایف قانونی خود می باشد». (Lyuba, ۲۰۱۴: ۲۴۱)

در ماده ی ۱۹ همین پیش طرح، کسی که به حقوق محیط زیست او تجاوز شده. حق درخواست جبران خسارت داده شده است. (Ibid: ۲۵۰)

۴. کنوانسیون حقوق دریاها

این کنوانسیون می‌گوید که دولت‌ها باید تضمین نمایند که جبران خسارت یا سایر طرق جبرانی در قبال صدمات ناشی از آلودگی محیط‌زیست دریایی توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی تحت صلاحیت قضایی باشد. (بند ۲ ماده‌ی ۲۳۵). (خالد فضلان، ۱۳۸۹ ص. ۱۲۵)

۵. اصول راهبردی صوفیا

اصول صوفیا به چهار دسته تقسیم می‌شود که یکی از اصول آن، آیین قضایی و اداری تضمین حق دسترسی به اطلاعات می‌باشد که جزئی از حقوق محیط‌زیست به حساب می‌آید. (Evasns, ۲۰۱۹: ۱۶۲)

گفتار دوم: حقوق محیط زیست در آموزه‌های اسلامی

«هُوَ أَشْأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا»، سوره‌ی هود (۱۱): آیه‌ی ۶۱.

«اوست که شما را از زمین آفرید و عمران و آبادانی آن را به شما واگذاشت».

محیط زیست با مفهوم رایج و متداول آن در عصر حاضر، بحثی کاملاً نو و تازه است که نه در اسلام و نه در هیچ مکتب دیگری سابقه نداشته است. اما می‌توان قواعد و مقررات مورد نیاز آن را از متون دینی استخراج کرد به طوری که می‌توان یک مکتب زیست محیطی جامع را ارائه کرد. در گفتار پیش‌رو به تفصیل این مبحث می‌پردازیم.

بند اول: نمودهای طبیعت و محیط زیست در قرآن

الف) نام‌گذاری سوره‌های قرآن با برخی از جلوه‌های طبیعت

سوره‌های فراوانی در قرآن وجود دارند که با برخی از پدیده‌ها و عناصر طبیعت نام‌گذاری شده‌اند، که از جمله می‌توان به بقره، رعد، نحل، نوره، نمل، عنکبوت، دخان، نجم، فجر، شمس، حدید، لیل، ضحی، قمر، تین، فیل و ... اشاره کرد که این خود نشانه‌ی اهمیت طبیعت از دیدگاه اسلام است. (قرضاوی، ۱۴۳۸ ص. ۵۵-۵۴)

ب) سوگند به برخی از پدیده‌های طبیعت

در قرآن کریم به مقتضای مقام، در موارد مختلفی به پدیده‌های طبیعت سوگند یاد شده است. از جمله سوگند به انجیر و زیتون، خورشید، ماه، شب، روز، آسمان، زمین...

ج) دعوت به مطالعه و تدبیر در پدیده‌های طبیعت و محیط زیست

در آیات متعددی از قرآن کریم. آدمی به مطالعه‌ی کتاب آفرینش و تدبیر در آیات آن دعوت شده است. خداوند در سوره‌ی عنکبوت خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید: «بگو در زمین بگردید و بنگرید که خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرد». و در جای دیگر می‌فرماید: «مسئلاً در آفرینش آسمانها و زمین، و در پی یکدیگر آمدن شب و روز برای خردمندان نشانه‌هایی است.»

همچنین می‌فرماید: «بگو به آن چه در آسمان‌ها و زمین است بنگرید».

و بالاخره در سوره‌ی بقره می‌فرماید: «به راستی که در آفرینش آسمان‌ها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز و کشتی‌هایی که در دریا روانند با آن چه به مردم سود می‌رسانند، و آبی که خدا از آسمان فرو فرستاده و با آن زمین را پس از مردنش زنده

گردانیده، و در آن هرگونه جنبنده‌ای پراکنده کرده، و نیز در گردانیدن بادها، و ابری که میان آسمان و زمین آرمیده است، برای گروهی که می‌اندیشند واقعاً نشانه‌هایی وجود دارد».

از این آیات استفاده می‌شود که اولاً انسان وظیفه دارد با نگرش دقیق در نظام آفرینش و موجودات گوناگونی که در خشکی، دریا، کوه و دشت پراکنده اند، به علت و هدف خلقت آنها و تدبیری که در آفرینش آنها به کار رفته است پی برده و ثانیاً با توجه به حکمت و تدبیر الله در آفرینش موجودات در تصرف و استفاده‌ی از آنها رعایت مصالح همه‌ی انسان‌ها و تمام موجودات را بنماید. (مهجور، ۱۳۹۷ص. ۲۸۴)

(د) طبیعت تسبیح گوی خداوند

در بینش اسلامی، عناصر مختلف طبیعت به عنوان موجوداتی تسبیح گوی خداوند معرفی شده اند. قرآن کریم در چند جا به این موضوع اشاره می‌کند. در سوره‌ی اسراء تصریح می‌کند که: «هیچ چیزی نیست جز این که تسبیح و ستایش خدا را می‌گوید، اما شما از چگونگی تسبیح آنها بی‌خبرید.»

و همچنین اشاره می‌کند که: آسمان‌های هفت‌گانه و زمین و همه‌ی آن چه در آن است، تسبیح خداوند می‌گویند.

(ه) نگرش توحیدی در مطالعه‌ی محیط‌زیست

از دید یک انسان موحد، مجموعه‌ی جهان هستی بر حکمت و هدفی استوار است و اجزاء آن نیز جلوه‌هایی از قدرت، حکمت و جمال الهی هستند. جلوه‌های آفرینش و محیط‌زیست آدمی، آبشارهای کوهسارها، دشت‌ها و دریاها، حیوانات و گیاهان همه نشانه و آیات آفرینش الهی هستند و خداوند متعال از انسان می‌خواهد به این جلوه‌های آفرینش با چشم بصیرت بنگرد و از صنع به صانع پی‌ببرد. انسان طالب کمال جوئی حقیقت که حجابهای نفسانی، دیدگان دل او را نابینا نکرده باشد با دیدن طبیعت که از آیات الهی است به یاد خدا می‌افتد. (بانی، ۱۳۹۱ص. ۲۲۶)

در قرآن کریم حدود ۷۵۰ آیه وجود دارد که از جلوه‌های طبیعت به عنوان آیات الهی نام برده شده و انسان‌ها را به تفکر در آنها دعوت کرده است. (گلشنی، ۱۳۹۵: ۱۱۱)

آن چه از این آیات استفاده می‌شود این است که انسان برای بهره‌گیری و استفاده‌ی صحیح از طبیعت و محیط‌زیست باید بدانند که همه‌ی این آیات، نشانه‌ها و مخلوقات الهی هستند و گر نه ممکن است که سال‌ها در لابه‌لای این پدیده‌ها و آیات الهی زندگی کند اما همچون حیوانات جز اصطبل و علفی نشناسد. هنگامی که انسان در طبیعت و محیط‌زیست، معنای ژرف و شایستگی احترام ندید و آن را آیتی از آیات خداوند ندانست از آن به گونه‌ای بهره‌برداری می‌کند که هماهنگی‌اش را در هم می‌پاشد و بحران زیست‌محیطی کنونی جهان را به وجود می‌آورد. اما کسی که با دید توحیدی به این پدیده‌ها می‌نگرد با الهام از تعالیم الهی و با یاری عقلی که خداوند به آدمی اعطا کرده است، نه تنها می‌تواند درباره‌ی این پدیده‌ها به خوبی بیندیشد و تأمل کند بلکه خواهد توانست چنان با آن در آمیزد که هماهنگ و همراه با او بهترین زندگی را داشته باشد. (اصغری لقمجانی، ۱۳۹۴ص. ۶۰)

بند دوم: شناسایی حقوق محیط‌زیست در اسلام

حفظ محیط‌زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای صیانت بیشتر از محیط‌زیست و رعایت حقوق عمومی است و تخریب محیط‌زیست معلول نابرابری‌های اجتماعی و استفاده‌ی غلط از طبیعت و یکی از عوامل نفع‌تضییع حقوق انسان‌ها است. (خامنه‌ای، ۱۳۸۸ص. ۴)

با نگاهی به متون دینی می‌توان دریافت که محیط‌زیست و اهتمام به تأمین سلامت آن و حرکت در جهت نیل به محیط سالم از حقوق اساسی بشر است، چنان که تخریب محیط‌زیست در اثر نشناختن حقوق بشر است. (جوادی عاملی، ۱۳۹۴: ۱۹۱)

آیات و روایات فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد خداوند طبیعت و محیط‌زیست را برای انسان آفریده و انسان حق تصرف و استفاده از آن را دارد و آن را حق همه‌ی انسان‌ها در همه‌ی اعصار می‌داند. (گرجی، ۱۳۸۵ ص. ۲۳۵)

خداوند در سوره‌ی بقره می‌فرماید: «و اوست آن (آفریننده‌ای) که همه‌ی آن چه در زمین است برای شما آفرید». این آیه بهره‌وری از منابع و منافع زمین را متعلق به همه‌ی انسان‌ها در همه‌ی زمان‌ها می‌داند که باید به طور اصولی و صحیح در جهت رفع نیازها و رعایت حقوقی دیگر انسان‌ها در همه‌ی ادوار صورت پذیرد. (جوادی عاملی، ۱۳۹۴ ص. ۲۷)

در آیه‌ی دیگری خداوند می‌فرماید:

«شما را از امکانات زمین بهره مند ساختیم و وسایل معیشت شما را در آن فراهم کردیم. این آیه، بیان‌کننده‌ی توانایی و امتیازی است که انسان روی زمین دارد، که در آن وسایل زندگی انسان فراهم شده است. بدیهی است که داشتن محیط‌زیستی سالم، جزء اولین حقوق انسان برای زندگی در روی زمین است، لذا خداوند نیز پهنه‌ی طبیعت را زیستگاه انسان قرار داده است.

در آیه‌ی ۱۰ سوره الرحمن آمده است: «و (خداوند) زمین را برای همگان قرار داد». بر مبنای این آیه‌ی کریمه، زمین و محیط‌زیست آن حق همگانی است و همه حق دارند از آن بهره مند شوند. لذا این حق باید برای نسل حاضر و نسل‌های آینده محفوظ بماند.

در سوره‌ی نحل خداوند تأکید می‌کند: «چهار پایان را آفرید که برای شما از آنها گرما (جامه‌های گرم) و سودهای دیگر، فراهم می‌آید و از آنها می‌خورید».

در همین سوره، خداوند می‌فرماید: «اوست (خدایی) که از آسمان‌ها آب فرستاد که از آن می‌آشامید و بدان درخت و گیاه می‌روید، که در آن روییده‌ها دام‌های خود را می‌چرانید». ، «و با آن برایتان گشتزارها و درختهای زیتون و خرما و انگور و همه گونه محصول می‌رویند».

در سوره نمل خداوند می‌فرماید: «برای شما از آسمان آب فرستاده پس با آن آب، بوستان‌هایی شادی‌انگیز رویندیم». این گونه آیات که در قرآن فراوان هم هستند، همه یک پیام دارند و آن این است که آن چه از عناصر محیط زیست در روی زمین است، برای انسان‌ها است، و همه‌ی انسان‌ها حق دارند از این مواهب الهی بهره‌مند شوند و هیچ کس نمی‌تواند این حق خدادادی را سلب کند. (ربانی، ۱۳۹۵ ص. ۴۳)

بند سوم: قواعد فقهی حقوق محیط زیست

اهم این قواعد عبارتند از :

الف- قاعده لاضرر

اصل نظارت بر استفاده بهینه و منطقی از مواهب طبیعی، اساس مقررات حفاظت از محیط‌زیست را تشکیل می‌دهد و این اصل بر اساس قاعده‌ی نفی ضرر تدوین گردیده است و یکی از اصلی‌ترین مبانی تدوین مقررات بازدارنده از تصرفات زیان‌بار تلقی می‌شود. لذا در اصل پنجاهم قانون اساسی آمده است که هر گونه فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا می‌کند ممنوع است. زیرا آلوده کردن محیط‌زیست نوعی اضرار اجتماعی و تجاوز به حقوق انسان

ها است (گرجی، ۱۳۸۵: ۱۴۱). بنابراین از آن جا که داشتن محیطزیست سالم حق هر انسانی است، هر عملی که باعث نادیده گرفتن این حق و آلوده کردن محیطزیست باشد ممنوع است. بنابراین با استناد به قاعده لاضرر می توان از هر عملی که باعث لطمه به این حق انسان ها و ضرر و زیان به جامعه باشد جلوگیری کرد. و یکی از مصادیق قاعده لاضرر آلودگی زیست محیطی است و با استناد به این قاعده می توان از آن جلوگیری کرد. (ربانی، ۱۳۹۵: ص. ۱۱۷)

ب- قاعده عدالت

می دانیم که عدالت در سلسله‌ی علل احکام است نه در سلسله‌ی معلولات، یعنی هر چه که با عدالت سازگار باشد و مقتضی عدالت باشد، دین هم همان را می گوید. یکی از مسائلی که می توان با معیار و میزان عدالت در مورد آن حکم صادر کرد، موضوع محیطزیست است. از آنجا که محیطزیست حق همگانی است و همه حق دارند که از محیطزیستی سالم برخوردار باشند. لذا عدالت اقتضا می کند که هیچ کس این محل همگانی را مورد تعرض قرار نداده و برای منافع خویش، حقوق دیگران را پایمال نکند. عدالت در این موضوع بر این اساس استوار است که همه ی انسان ها به طور مساوی از مواهب طبیعی و محیطزیست برخوردار شده و همگان حقوق یکدیگر را در استفاده از محیطزیست محترم شمارند. لذا بر اساس این قاعده می توان از اعمالی که منجر به تضییع حقوق دیگران در استفاده از محیطزیست شود، جلوگیری کرد. (محقق داماد، ۱۳۹۶: ص. ۸۸-۸۷)

ج- قاعده مصلحت و ضرورت

می دانیم که رعایت مصلحت عامه در تصمیم گیری ها یک معیار است. لذا در موضوع محیطزیست هم این معیار می تواند جاری و ساری باشد. یعنی دولت اسلامی می تواند جهت رعایت مصالح عمومی و حفظ حقوق مردم در مورد محیطزیست، اقدام به اتخاذ برخی تصمیمات کند، اگر چه این .. تصمیم با منافع برخی از افراد هم در تعارض باشد. یا در مواردی که ضرورت اقتضا می کند برخی از اقدامات را در مورد حفاظت از محیطزیست صورت دهد یا جلوی اقدامات قانونی برخی افراد را جهت حفظ منافع و مصالح عمومی بگیرد. یعنی مصلحت عمومی را بر منفعت فردی ترجیح دهد. (نصر، ۱۳۹۷: ص. ۱۴۷). نتیجه آن که موضوع محیطزیست که حتی همگانی افراد جامعه است که از آن بهره مند باشند، باید در تصمیم گیری ها و رعایت مصالح عمومی جامعه مدنظر قرار گیرد

د- قاعده اتلاف

اتلاف در لغت به معنای تضییع و از بین بردن مال است از نظر فقهی، تضییع مال یا منفعت متعلق به دیگری را اتلاف گویند. اتلاف کننده که علاوه بر گناه کار بودن، ضامن مال یا منفعت از بین رفته است و باید به نحو مقتضی خسارت را جبران نماید. بدین معنا که یا باید همانند آن را به صاحبش تحویل دهد یا قیمت آن را به وی بپردازد. (محقق داماد، ۱۳۹۶: ص. ۱۵۵)

بعضی از دانشمندان آیاتی از قرآن را برای اثبات این قاعده مورد استناد قرار داده اند. از باب مثال با تمسک به اطلاق آیه‌ی (و جزاء سیئه سیئه مثلها) گفته اند اتلاف کننده‌ی مال غیر، متجاوز به اموال دیگری است و کیفر این تجاوز، جبران خسارت است. و نیز به آیه‌ی (فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل ما اعتدی علیکم) استناد کرده و گفته اند با متجاوز به اموال مردم باید به نحو مناسب مقابله شود زیرا عرف در همه‌ی موارد تجاوز، معامله به مثل را جایز نمی شمارد. مثلاً اگر کسی ظرف کسی را شکست یا خانه‌ی را به آتش کشیده عرف در این گونه موارد، اجازه‌ی مقابله به مثل نمی دهد، بلکه خسارت دیده باید قیمت یا معادل آن را دریافت کنند. (جوادی عاملی، ۱۳۹۴: ص. ۱۶۲)

از این رو مقابله به مثل را در آیه به ذکرِ اکثرِ موارد حمل کرده‌اند. بر این اساس فقها از مجموع این آیات قاعده‌ای را تحت عنوان ضمان اتلاف مطرح ساخته‌اند. می‌توان با استناد به این قاعده در خصوص حقوق محیط‌زیست چنین استدلال کرد که اگر کسی با ایجاد آلودگی زیست محیطی، به محیط‌زیست و طبیعت که حق همگانی است لطمه‌ای وارد کند و باعث اتلاف و تخریب این سرمایه‌ی همگانی شود، مکلف به جبران خسارت خواهد بود و اگر این کار را از روی عمد و آگاهی هم انجام داده باشد گناه کار محسوب می‌شود. (قرضاوی، ۱۴۳۸ص. ۲۱۱)

هـ- قاعده ضمان

اسلام دستور می‌دهد که هر کسی (شخصیت حقیقی و حقوقی) بر مال دیگری دست یابد، باید آن مال را به صاحبش برگرداند و اگر از بین رفت، مثل یا قیمت آن را بدهد. (ربانی، ۱۳۹۵ص. ۴۹)

مسئله‌ی مهم آن است که ما اکنون حوزه کاربرد این قاعده را فقط به اموال خصوصی و یا عمومی دارای شخصیت حقوقی می‌دانستیم و تنها آنها را مال و صاحب حق می‌دانستیم. در حالی که جامعه و عموم مردم نیز دارای یک شخصیت حقوقی هستند که محیط‌زیست را می‌توان متعلق به عموم و حق همگانی دانست که همه‌ی انسان‌ها حق استفاده و بهره‌برداری از آن را دارند. شکی نیست که تخریب و آلوده‌سازی محیط‌زیست، از نوع تصرفاتی است که به ضرر جامعه و افراد آن خواهد بود، لذا اگر کسی خسارتی به محیط‌زیست وارد کند و این حق را مورد تعرض قرار دهد، ضامن است و باید به جبران آن بپردازد. لذا استدلال به قاعده‌ی ضمان در موضوع حقوق محیط‌زیست نیز شبیه قاعده‌ی اتلاف است، یعنی تصرفات بی‌رویه و غیرقانونی در محیط‌زیست که به ضرر جامعه باشد و سلامت عمومی را به خطر افکند. باعث ضمان خواهد بود و باید این خسارت جبران شود. (پارسا، ۱۳۹۸ص. ۱۴۳) همان طوری که حضرت امام خمینی (ره) نیز مصرف بی‌رویه‌ی آب و برق برخلاف مقررات دولت اسلامی را حرام و موجب ضمان دانستند.

نتیجه‌گیری

از آن چه در این مقاله آمد، می‌توان نتیجه گرفت که حقوق محیط‌زیست، اگر چه مستقیماً مورد حمایت حقوق بین‌الملل نیست. اما روشن است که بسیاری از کشورها اهمیت آن را در اسناد و اعلامیه‌های مختلف و در سطح بین‌المللی به رسمیت شناخته‌اند که این امر، خود تحول قابل توجه و مطلوبی است. از سوی دیگر، ابعاد حقوق محیط‌زیست هنوز به طور کامل تبیین نشده است که این امر، بر دشواری‌های شناسایی حقوق محیط‌زیست افزوده است.

می‌دانیم که دیگر حقوق شناخته شده برای بشر، حتی حق حیات، بدون محیط‌زیستی که از حداقل پاکیزگی و سلامت برخوردار باشد، ممکن نیست و تخریب و نابودی محیط‌زیست باعث از بین رفتن دیگر حقوق نیز می‌شود. بنابراین، می‌توان استدلال کرد که حقوق محیط‌زیست، پیش‌نیازی است برای تمام دیگر حقوق بشر؛ چرا که برای بهره‌مند شدن انسان‌ها از این حقوق، فرض بر این است که آنان از حداقل سلامتی و تندرستی برخوردارند. بدین ترتیب، حقوق برخورداری از محیط‌زیست را می‌توان یکی از حقوق بنیادین دانست.

به نظر می‌رسد، شناسایی کامل حقوق محیط‌زیست، مستلزم تلاش گسترده‌ی بین‌المللی، در جهت هماهنگی بین دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و افراد است. برای تحقق این امر، نخست باید حقوق برخورداری از محیط‌زیست سالم و امن به روشنی و به طور دقیق تعریف و ابعاد آن کاملاً روشن شود که این امر، مستلزم اقدامات سازمان ملل است. در حال حاضر، به نظر می‌رسد، جامعه‌ی بین‌المللی آمادگی بررسی و تدوین یک عهدنامه‌ی کلی و جامع را درباره محیط‌زیست داشته باشد و سازمان ملل متحد، تشکل مناسبی برای اقدام در جهت ایجاد و شناسایی بین‌المللی حقوق برخورداری از محیط‌زیست است. ایجاد این حقوق، باعث می‌شود که بتوان خطراتی را که متوجه محیط‌زیست است. در مراجع حقوق بشری مطرح کرد، بدون این که خطری متوجه حقوق بشر موجود گردد. بدیهی است که در ضمن حقوق محیط‌زیست، اموری همچون دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، مشارکت عمومی در فرایند تصمیم‌سازی زیست محیطی، آموزش زیست محیطی و حق دادخواهی و جبران خسارات زیست محیطی نیز به رسمیت شناخته خواهد شد.

در خصوص جایگاه حقوق محیط‌زیست در اسلام هم باید گفت که اگرچه در هیچ یک از منابع اسلامی، با عنوان محیط‌زیست، حکمی مطرح نشده است، ولی بدون تردید درباره‌ی آب، خاک، زمین، کوه، هوا، درخت، گیاه، حیوان و دیگر عناصر زیست محیطی، در آیات و روایات و سایر منابع، احکام زیادی وجود دارد که به کمک آن‌ها می‌توان مقررات و قوانینی برای مسائل زیست محیطی به دست آورد. از سوی دیگر، کلیات و عموماتی در اسلام وجود دارد که می‌توان حکم مسائل جدید و نوظهور را از آن‌ها به دست آورد.

آیات و روایات فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد خداوند طبیعت، محیط‌زیست و عناصر آن را برای انسان آفریده و او حق تصرف در آن را دارد. اما از سوی دیگر تاکید می‌کند که برخورداری از محیط‌زیست به یک نسل اختصاصی ندارد؛ لذا عدالت اقتضا می‌کند که بهره‌برداری از مواهب طبیعت عادلانه صورت گیرد. یعنی افزون بر عدالت درون نسلی، عدالت بین نسلی نیز جایگاه خاص خود را دارد. بر همین اساس، هرگونه استفاده‌ای از منابع طبیعی و محیط‌زیست که به تخریب و نابودی آن بینجامد یا سبب آلوده‌سازی محیط‌زیست شود، به طوری که زندگی را برای نسل حاضر یا نسل‌های آینده، دچار مشکل کند، ممنوع است. و با توجه به مسائل فوق و با توجه به بررسی منابع اسلامی، از جمله آیات و روایات، معلوم شد که حقوق محیط‌زیست مورد تأیید و تأکید

اسلام است. همچنین مبانی فقهی هم آن را به رسمیت می‌شناسد. لذا بر همین اساس، می‌توان از هر گونه عملی که منجر به تزییع این حقوق شود، جلوگیری و در صورتی که از این ناحیه، خسارتی متوجه افراد شود، به جبران آن اقدام کرد.

منابع

- جوادی عاملی، عبدالله، (۱۳۹۴)، انتظار بشر از دین، قم، مرکز نشر اسراء.
- توحیدی، احمدرضا، (۱۳۹۳)، حق صلح و حق محیط زیست در پرتو حقوق همبستگی و حقوق بین‌المللی قم، دانشگاه مفید.
- قرضاوی، یوسف، (۱۴۳۸)، عایه البینه فی الشریعته الاسلامیه، قاهره، دارالشروق.
- مهجور، فیروز، (۱۳۹۷)، محیط زیست از دید گاه اسلام، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست.
- اصغری لقمجانی، صادق، (۱۳۹۴)، مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- گرچی، ابوالقاسم، (۱۳۸۵)، قاعده تسلیط، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی،
- حبیبی، محمدحسن، (۱۳۸۱)، حقوق محیط زیست، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- خالد فضلان، (۱۳۸۹)، اسلام و محیط زیست، ترجمه اسماعیل حدایان مقدم، مشهد، آستان قدس رضوی.
- موسوی، سیدفضل الله، (۱۳۸۰)، حقوق بین‌الملل محیط زیست، تهران، نشر میزان.
- زیاران، بزرگمهر، (۱۳۹۳)، توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست، تهران، مجله سیاست خارجی، سال هشتم، شماره ۳.
- گلشنی - مهدی، (۱۳۹۵)، قرآن و علوم طبیعت، تهران، نشر مطهر.
- محمدنژاد، عبدالباقی، (۱۴۲۸)، المعجم المقرس لالفاظ القرآن الکریم، بیروت دارالحساء العربی.
- محقق داماد، سید مصطفی، (۱۳۹۶)، قواعد فقه، تهران، انتشارات سمت.
- نصر، سیدحسین، (۱۳۹۷)، معارف اسلامی در جهان معاصر، تهران، موسسه علمی و فرهنگی.
- ربانی، محمد، (۱۳۹۵)، بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام، تهران، سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- خامنه‌ای، سیدعلی، (۱۳۸۸)، پیام به اولین همایش حقوق محیط زیست، تهران، روزنامه ایران، سال نهم، شماره ۲۴۸۸.
- پارسا، علیرضا، (۱۳۹۸)، محیط زیست و حقوق بشر، تهران، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، سال بیست و چهارم، شماره ۲۵۲-۲۵۱.
- افتخار جهرمی، گودرز، (۱۳۹۵)، حق بر محیط‌زیست: با تاکید بر حق دسترسی بر اطلاعات زیست محیطی، تهران همایش حقوق محیط زیست ایران.
- امیر ارجمند، اردشیر، (۱۳۹۷)، حفاظت از محیط‌زیست و همبستگی بین‌المللی، تهران، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۱۵.
- مسائلی، محمود، (۱۳۹۹)، نسل جدید حقوق بشر، تهران، مجله سیاست خارجی، سال بیست و دوم، شماره ۱.
- Lyuba, Zarshy, (۲۰۱۹), Human Rights and thr Environment London, Eurthscon publication.
- Patricia, u., (۲۰۲۰), International Law and Environment, oxford, claredon press.
- Bor, Ben, (۲۰۱۷), International Environmental law in Asia pacific, London, Kluwer Law International.
- Evans, molcam, (۲۰۱۹), International Law: Documents London, Blackstone.
- Bedjoui, Mohammed, (۲۰۲۰), International law: Achievements and prospects, paris, Martinus publishers.
- Brownlie, Ian, (۲۰۱۶), Basic Documents in International Law, Oxford, Clarendon press.
- Alfredson, A., (۲۰۱۷), The universal Declaration of Human Rights, London, Martinus Publishers.

Environment from the point of view of international documents and Islamic teachings

Summary

In terms of the sensitivity of the issue of environmental rights, in recent decades, international assemblies have imposed obligations and requirements on governments and international institutions in order to protect the environment and ensure sustainable development. Based on this, the final declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, by announcing the "rights of a healthy environment", established a fundamental link between environmental protection and human rights and marked the beginning of a new development in international law. Since that date, environmental rights have been continuously confirmed and emphasized in various international documents. Islam, as a universal religion, carries a comprehensive environmental school that presents the necessary standards in the field of environmental issues with several principles. On the other hand, a healthy environment is considered as one of God's blessings that everyone has the right to benefit from God's great blessings, of which having a healthy environment is one of them, and no one should deprive people of this God-given right. ; Because environmental rights are presented as a right that even God will not forgive. No doubt about water, soil, earth, mountain. Air, trees, plants, animals and other environmental elements, there are many rulings in the verses and traditions and other sources, which have been mentioned in this article as much as possible.

Key words: environmental law, international documents, Islamic teachings, international law